

Ганна Демочко, канд. історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна, м. Харків

Вікторія Ростовська, начальник управління науки і освіти Департаменту науки і освіти, Харківська обласна державна адміністрація, Україна, м. Харків

Проблеми пияцтва та алкоголізму в радянській Україні 1920–х років та спроби їх подолання (на прикладі Харкова)

Досліджено боротьбу з алкоголізмом у Харкові в часи перебування міста столицею УРСР. Особлива увага приділяється адміністративним, правовим, медичним та громадським заходам у боротьбі з алкоголізмом. Чільне місце відводиться харківському «ноу-хау» – вивтерезнику, який став першим закладом подібного типу на Україні. Результати даного дослідження свідчать про те, що методи боротьби з алкоголізмом у Харкові у 1920–х – на поч. 1930 рр. актуальні й сьогодні.

Ключові слова: алкоголізм, вивтерезник, робітництво, наркодиспансери, антиалкогольна кампанія, нічліжні будинки.

Анна Демочко, Виктория Ростовская. Проблемы пьянства и алкоголизма в советской Украине 1920-х годов и попытки их преодоления (на примере Харькова)

Исследована борьба с алкоголизмом в Харькове, во время пребывания его столицей УССР. Особенное внимание уделяется административным, правовым, медицинским и общественным методам борьбы с алкоголизмом. Главное место отводится харьковскому «ноу-хау» – вытрезвителю, который стал первым учреждением подобного типа, открытым в Украине. Результаты исследования позволяют утверждать, что методы борьбы с алкоголизмом, которые использовались в 1920-е – в нач. 1930-х гг. актуальны и теперь.

Ключевые слова: алкоголизм, вытрезвитель, рабочие, наркодиспансери, антиалкогольная кампания, ночлежные дома.

Anna Demochko, Victoria Rostovska. The problems of alcohol abuse and alcoholism in the Soviet Ukraine of the 1920s and attempts to overcome them (for example, Kharkov)

This article is investigated the fight with alcoholism in Kharkiv as a capital of URSR. Special attention is devoted to administration, legal, medicine and public methods of fight with this problem. Kharkiv's «know-how» – detoxification center, named as vytvereznyk, the first organization of such type in Ukraine is analyzed. The result of this research are suggested, that methods of fight with alcoholism, which took place in 1920–th – 1930–th, could be used in modern Ukraine.

Keywords: alcoholism, vytvereznyk, workers, drug dispensary, anti-alcohol campaign, doss-house.

Модерна Україна сьогодні впевнено рухається до Європи, намагаючись чітко виконувати усі європейські вимоги. Особливо ретельно стежать українські можновладці за правами людини. Так, дотримуючись принципу захисту прав людини, Україна у 1999 році скасувала вивтерезники як такі, що порушують законні права наших співвітчизників на свободу дій. Тобто, людина на підпитку вже сьогодні залишається напризволяще у боротьбі із «зеленим змієм» та може нанести шкоду як собі, так і оточуючим, не маючи змоги вберегтися від халепи у стані алкогольного сп'яніння. Не дивлячись на цей принцип, такі країни Європи, як США, Польща, Фінляндія, Німеччина, Канада, Швеція та Англія, мають вивтерезники й сьогодні, анітрохи не соромлячись того, що притісняють чийсь права та свободи. До речі, деякі з цих країн не стають менше європейськими від цього.

Актуальність проблеми алкоголізму та пияцтва для України є очевидною. Треба тільки поглянути в очі жорстокої статистики: за даними 2010 року наша країна займає перше місце серед європейських країн за рівнем вживання алкоголю дітьми віком від 14 до 18 років [1]. Саме в цей час діти дорослішають як фізично, так і морально. Отже, так формується не тільки «здоровий» генофонд нашої нації, а й наш менталітет. Ці діти вже в такому віці входять у доросле життя з пляшкою в руках. А що дали?

Не ліпша ситуація й з дорослим населенням. Щороку сорок тисяч людей в Україні помирають від алкоголю – передозування та різноманітних патологій, викликаних тривалим вживанням горілчаних виробів [2].

Для того, щоб вправлятися з сьогоднішніми реаліями, не слід забувати історичних надбань. Адже алкоголізм – проблема давня, а боротьба з цим явищем застосовувалася завжди з перемінним успіхом. Для того, щоб врятувати українську молодь від пияцтва, треба не тільки ретельно вивчити, але й застосувати ті методи, які дали позитивні зрушення у минулому.

Дослідження, проведене авторкою, розкриває стан алкогольної проблематики у Харкові за час перебування його столицею радянської України. Джерелами, на яких базується стаття, стали архівні матеріали з фондів Державного архіву Харківської області (зокрема, фонд Харківського губвиконкому Р–203), періодика –

газети та журналі, які виходили у ці два десятиліття («За тверезість», «Шлях до здоров'я») та розвідки сучасників цих подій.

Показовою у плані боротьби з алкоголізмом була політика більшовиків, які також на початку свого керівництва зіткнулися із зловживанням горілчаними виробами у молодій радянській державі. Задля того, щоб дати державі повноцінного робітника, більшовики були ладні будь-якими методами боротися за тверезу особистість.

Алкоголізм для Харкова початку 1920–х років був нагальною проблемою. За часів царату у місті працювало лише три лікарі, які лікували алкоголіків, – К.І. Платонов, М.Г. Седов, Б.С. Грейденберг. З огляду на те, що вели вони приватну практику, тобто приймали за гроші, то лікування бідняків (а саме вони були основною масою пияк) майже не проводилося [3]. Політика держави у цьому відношенні була зовсім «нульовою» – алкоголізм не сприймався, як загроза, тому й боротьби з ним майже не було. Ось такий важкий спадок дістався більшовикам на початку 20–х років минулого століття.

Голод 1921–1923 років на деякий час відсунув пияцтво від більшовицького ока на другий план. На той час видавалися лише просвітницькі брошури, читалися лекції на підприємствах. Однак вже після подолання пореволюційних негараздів більшовики розпочали широкомасштабну кампанію проти зловживання горілчаними виробами.

Основним методом боротьби з алкоголізмом на початку 1920–х років вважалася заборона продажу горілки до 1925 року. Це прирівнювалося до кримінального злочину. Та треба одразу зазначити, що цей закон був половинчастим, недосконалим. 9 серпня 1921 року видано декрет Раднарком РСФСР «О продажі виноградних, плодово-ягодних і ізюмних вин», яким дозволялося продавати напої міцністю до 14 об'ємних відсотків [4]. Відтак молодь замінювала горілку на офіційно дозволене вино, додаючи до цього переліку ще й самогон. Не дивлячись на заборону, самогон варили «високоградусний» – при першій перегонці отримували міцність 40°–50°, а при вторинній – 60°–80° [5, с.92]. Говорити про якість цього виробу було й годі – чверть самогону виробляли з додаванням різного роду сумішей – хмелю, гірчиці, бензину, керосину, полину, тютюну, наркотиків, купоросу, вапна, денатурату тощо [там само].

Значчу, що вироблення самогону було дуже прибутковим на той час. Наприклад, за цінами 1928 року можна порівняти вже офіційно дозволену горілку та самогон. Пляшка кращої фабричної горілки на ринку коштувала десь 80 копійок, а відро – 16 крб. Виготовлення ж відра самогону вартувало самогоннику 6 крб. 50 коп., отже в реалізації він був значно дешевшим [6, с.2].

Для того, щоб викривати самогонників та кидати їх за ґрати, міліція країни у 1924 році отримала спеціальні розпорядження. Так, міліціанти повинні були:

1. Не пропускати жодного п'яного, не склавши протоколу.
2. Встановити неослабний нагляд за наявними слюсарними, ковальськими і т.п. майстернями, що виготовляють, ремонтують і збувають самогонні апарати.
3. Преміювати працівників міліції за успішну діяльність у боротьбі з самогоном.
4. Самогонників дискредитувати в очах мас шляхом проведення сільських сходів, показових процесів і т.п.
5. Організувати групи сприяння боротьбі із самогоном, залучаючи в них сільські комосередки та жіноцтво [7].

Починаючи з 1925 року, знімаються всі обмеження на легальний продаж алкогольних напоїв. Справа в тім, що саме в цей час починають шукати кошти для розвитку індустріального комплексу країни. Засобів знайти фінансування було два – або брати позику у капіталістичних країн, або шукати важелі, завдяки яким можна було «витиснути» кошти з населення країни. Саме тому, 28 червня 1925 року, згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР, запроваджується державна монополія на виробництво і продаж горілки. У роздрібний продаж надходили горілка міцністю 40°, а також коньяк і лікер міцністю до 60°. Одночасно були опубліковані тези ЦК ВКП, в яких були пояснені причини таких постанов. Легальний продаж алкогольних напоїв мав послабити зростання самогонваріння в країні, а доходи від продажу спиртних напоїв давали можливість спрямувати додаткові кошти «на відновлення великої промисловості, розвитку освіти». У своїх виступах Сталін заявляв, що «продаж горілки є зло», але не менше, ніж «кабала західноєвропейських капіталістів» [7]. Так, остання декада 1925 року видалася вкрай тяжкою, адже сплеск алкоголізму та пияцтва видався неабиякий [8, с.202, 216–217]. В цій ситуації треба було шукати нові, більш ефективні методи боротьби з пияцтвом та алкоголізмом.

З ким же боролися більшовики? Хто ставав пияками та алкоголіками? За свідченнями дослідників цієї проблеми, надмірно вживали алкогольні напої перш за все робітники – опора суспільного ладу нової держави [9, с.3]. Вони виправдовували свою

психіку розслаблення після важкого робочого дня. Дійсно, за статистикою тих років можна чітко простежити тенденцію – чим більше була занята людина на роботі, тим більше грошей вона витрачала на алкоголь [10, с. 7–8]. Для порівняння наведемо такі дані – у Харкові у середині 20-х років минулого століття 67% відсотків робітників витрачали на горілчані напої більше половини свого заробітку [10, с. 7–8]. У Ленінграді в ці роки відповідний показник становить 16%. І місцеві дослідники вважають його дуже високим [11].

Жахлива ситуація складалася у місті і з дитячим алкоголізмом. За даними досліджувані дітей працівників транспорту, 85% серед них були знайомі зі смаком спиртних напоїв, 70% вживали 2–3 різні спиртні напої (горілку, вино, пиво), а 81% дітей відповіли, що такі напої їм подобаються. Слід звернути увагу: вік опитуваних становив від 8 до 14 років. Деякі діти розповіли, що вживають алкоголь упродовж 1–4 років, тобто познайомилися з ним, ймовірно, в 6–12-річному віці! 37% опитаних зізналися, що алкогольні напої їм дають батьки [12].

Дістати алкогольні напої було у місті дуже просто. У тогочасному Харкові шинки були звичайним явищем, а в ідальнях багатьох підприємств та установ просто не продавали чаю, мінеральної води або ситра, але там завжди були пиво та міцніші напої. Ними вільно торгували, наприклад, у 22-ї ідальні, що містилася в будівлі Палацу праці [13, с. 14]. Не дивно, що після бурхливих свят робітники не з'являлися на роботу і це позначалося на виробництві. Так, після Різдва 1929 року ХПЗ недодав 20 тракторів, електростанцію – 60 електромоторів, а «Світло шахтаря» – 400 шахтарських ліхтарів [14, с. 10].

Уряд республіки запровадив правове обмеження торгівлі алкогольними напоями. Адміністративним кодексом УСРР 1928 року були зроблені перші кроки до зменшення споживання лікеро-горілочних виробів у суспільстві. По-перше, заборонили торгівлю горілкою поруч зі школами, дитбудинками, інтернатами, лікарнями. По-друге, припинили реалізацію будь-яких міцних напоїв у клубах, театрах і кінотеатрах [15, с. 5]. Одразу зазначу, що деякі кав'ярні торгували лікеро-горілочними напоями нелегально, хоча на дверях висіла табличка «Вода, пиво, соки».

3 березня 1929 року наркомати юстиції та внутрішніх справ спільно видали обов'язкове розпорядження щодо боротьби із шинкарством, яке каралося штрафом, ув'язненням та висланням за межі округи [16, с. 3]. Слідом за цим 28 травня 1929 року з'явилася постанова РНК УСРР «Про заходи до обмеження торгівлі спиртними напоями», яка забороняла «в промислових містах та фабрично-заводських селищах відкривати нові місця продажу горілки і горілочних виробів». Харківській міській раді дозволялося закривати будь-яку точку продажу горілки, спиртних виробів та пива на прохання робітничих організацій. Натомість по всьому місту відкривалися культурні заклади – невеликі кафе, де не продавали міцних напоїв. Також суворо заборонялося торгувати горілкою та пивом: на революційні свята; у районах розташування фабрично-заводських підприємств – у дні видачі заробітної платні; в робітничих клубах, буфетах громадських установ, у театрах, кіно, лазнях, громадських садах, парках і місцях народного гуляння; у закусувних та ідальнях громадського харчування; реалізовувати особам, які вже перебувають у стані алкогольного сп'яніння (таких просто не пускали до пивних і ресторанів) [15, с. 16]. У пресі була заборонена алкогольна реклама, дозволялися тільки відповідні вивіски на тих крамницях, де торгували вином і пивом [17, с. 6].

У цій боротьбі більшовицьке керівництво завдало удару ще й по церкві. Протиалкогольна преса активно пропагувала непримирність до релігії та церковних свят – вони вважалися причиною ледарювання та пияцтва населення. Промовистами були назви статей: «Геть п'яне свято – Великдень!» [18], «Геть релігійний дурман та пияцтво» [19]. А у статті «Попи й пияцтво» [20, с. 4] автор звинувачує служителів церкви у тому, що ті впливають на свідомість людей двома отрутами – релігією та горілкою. В антиалкогольній літературі є такий приклад: «У самому тільки Харкові перед великоднем 1929 року продали півмільйона «сороковок» горілки, майже на півмільйона карбованців», але немає жодного свідчення про продаж алкогольних напоїв в інші дні [18, с. 6]. Як бачимо, у суспільстві виховувалося неприйняття церкви та впевненість, що пиячать найбільше на релігійні свята, хоча статистика зберігає стало високі цифри про п'яниць, затриманих на вулицях саме в дні видачі заробітної платні.

Статистика щодо смертності теж невтішна: із 100 серцевих нападів лише 10 викликані іншими причинами, решта 90 сталися через вживання алкоголю; 40% злочинів скоєно в стані алкогольного сп'яніння; 20% нещасних випадків на виробництві, вдома або під час вуличного руху відбувалося під впливом алкоголю на свідомість людини [21, с. 8].

У Харкові станом на 1929 рік діяли 5 наркодиспансерів, які раціоналізувалися за виробничим принципом: 1-й наркодиспансер міс-

тився при Психоневрологічному інституті й обслуговував друкарів, харчовиків, шкіряників, швейників, трудівників авіазаводу та ще кількох підприємств; 2-й діяв при Інституті психіатрії, він лікував найтяжчі випадки наркоманії, обслуговував спиртний, ліжковий та велосипедний заводи, радіозавод, 1-й та 2-й бупри, житлові кооперативи й клуби свого району; 3-й діяв при третій поліклініці й обслуговував ХПЗ, ДЕЗ (сучасний ХЕМЗ), «Серп і Молот», «Кутузівку»; 4-й – при медико-санітарному управлінні Південної і Донецької залізниць, обслуговував переважно транспортників; 5-й – у Троїцькому провулку, обслуговував тютюнові фабрики, електростанцію, трамвай, картонажні фабрики, заводи кустарів та житлокоопи й клуби свого району [22, с. 16].

Одним з дійових методів лікування алкоголізму на той час був гіпноз [23, с. 14]. Досвід показав, що майже 50% алкоголіків, які зверталися до наркодиспансерів, під впливом гіпнозу припиняли пиячити, а ще 20% пили набагато менше [24, с. 5].

Однак не всі харків'яни зверталися до наркодиспансерів добровільно. Тому на підставі інструкції Нарком'юсту, Наркомвнусправ та Наркомздоров'я деякі категорії пияк підлягали примусовому лікуванню. Це ті особи, у яких на фоні алкогольного сп'яніння виникали психічні розлади; алкоголіки, які порушували громадський спокій і були небезпечними для оточення; п'яниця, які під дією алкоголю руйнували майно [25, с. 9]. Клопотання про примусове лікування алкоголіка порушували зацікавлені особи (найближчі родичі, домоуправління, адміністрація установи, де працював п'яниця) перед спеціальними комісіями при лікувальних закладах. Ці комісії після огляду хворого признавали певне лікування. Згодом пункт 72-й Адміністративного кодексу, окрім закріплення права місцевих органів відправляти на примусове лікування алкоголіків, увів ще й штрафи та примусові роботи за відмову від примусового лікування і появу нетверезим на вулицях міста. Штрафи надходили до місцевого бюджету і спрямовувалися в медичні заклади для лікування п'яниць [26, с. 9].

У подоланні проблеми алкоголізму в місті активну участь брали громадські організації. Активну діяльність вело Всеукраїнське протиалкогольне товариство, яке мало розлогу мережу осередків на місцях – на підприємствах, у клубах, при житлових об'єднаннях тощо. Завдання осередків полягали у подоланні алкогольних звичаїв та пропагуванні здорового побуту, залученні нових членів до товариства, організації допомоги хворим шляхом встановлення контакту з наркодиспансерами та направлення туди алкоголіків і наркоманів, у сприянні обліку збитків підприємств від прогулів внаслідок пиятики [15, с. 18]. З ініціативи протиалкогольного товариства в кінотеатрах демонстрували спеціальні фільми, у фойє влаштовували виставки, а лікарі читали роз'яснювальні лекції. Таке живе спілкування приваблювало харків'ян. Наприклад, кінофільм «Під гіпнозом» переглянуло понад 300 тисяч осіб [27, с. 7].

Протиалкогольний рух породив дуже важливий і вкрай необхідний на той час заклад – витверезник. Вперше на території Союзу витверезник було відкрито у березні 1929 року в Москві [28, с. 7]. Коли про це дізналися харків'яни, серед громадськості виникла ідея створення такого закладу у своєму місті. І небезпідставно, адже самі мільйонери вже не могли впоратися з розгулом алкоголізму (приміром, лише за дев'ять місяців 1929 року у відділку Харкова було доставлено 7579 п'яниць) [29, с. 8]. У витверезнику ж працювали лікарі, які надавали медичну допомогу і виводили людей зі стану сп'яніння, при потребі виписували направлення до наркодиспансеру. Тому ця ідея знайшла підтримку в медичних колах.

Не залишилася осторонь і робітнича громадськість міста. 15 грудня 1929 року на зборах протиалкогольного осередку ДЕЗ (Державного електромеханічного заводу) була ухвалена резолюція на підтримку Харківського товариства боротьби з алкоголізмом і рішення адмінвідділу про закриття шинку «Куток розваги» та передачу приміщення під витверезник [30, обкл.]. Оскільки шинку знаходився в центрі міста, то витверезник міг обслуговувати мешканців з різних районів. Робітники ДЕЗу звернулися до президії міськради з проханням якомога швидше приступити до організації цього закладу. Невдовзі, 18 червня 1930 р., у Харкові відкрився перший в Україні витверезник. Працював він цілодобово і надавав медичну допомогу тим, хто мав алкогольне отруєння [28, с. 7]. За червень–липень 1930 року витверезник прийняв 1026 осіб (тобто в середньому близько 17 за добу), у серпні – 512, вересні – 600, жовтні – 716, у листопаді було доставлено 914 осіб, а в грудні – 736 [29, с. 9]. Однак, як потім з'ясувалося, витверезник охопив лише центр міста, а п'яниця з околиць туди потрапляли рідко. Для доставки п'яничок здалеку не було карети. Так поставало питання про відкриття ще одного витверезника, в іншому кінці міста. Проте на початку 30-х років ці наміри залишилися невідомими. Та створення навіть одного витверезника було вагомим здобутком у боротьбі з алкоголізмом у Харкові [31, с. 4].

Пену роль також відіграли комсомольські бригади, що склалися з представників комсомольських осередків підприємств. Ці активісти мали наглядати за станом антиалкогольної роботи на підприємствах, обстежувати буфети на предмет продажу горілчаных напоїв, підтримувати зв'язок з клубами, де здійснювалась тематична пропаганда. Наприклад, у 1928 році були обстежені десять харківських клубів, а точніше – буфети при них. Комсомольські бригади виявили та вилучили всю алкогольну продукцію, замінивши її на безалкогольну. Бригади встановили, що клуби дуже неохоче приєднуються до кампанії, окрім клубу «Металіст», який організував хорорий гурток як один з видів боротьби із хмільними побутом. А керівник клубу ім. М.І. Калініна взагалі відкрито заявив: «Досі ми нічого не зробили у цій сфері, та й у подальшому також не збираємося нічого робити» [32, с. 132]. За такої байдужості до справи на великі зрушення годі було сподіватися.

Зловживання алкоголем створювало проблеми не тільки для самих п'яниць, а й для їхніх дітей. Серед пацієнтів Сабурової дачі було багато малюків з уродженими психічними вадами, бо їхні батьки були алкоголіками. Чимало кількості таких пацієнтів підбирали просто на вулицях, деякі з них перебували в стані алкогольного сп'яніння [33, с. 3].

Для людей, які зловживали алкоголем і не мали житла, у місті створили спеціальні притулки – так звані нічліжні будинки. Одним з найбільших був триповерховий будинок окресоцзабезу №1 поблизу Благівщенського базару. Призначався він виключно для жінок, які з певних причин опинилися на вулиці, і таких мешканок налічувалося в ньому близько 400. Були тут і матері з немовлятами, і зовсім «спиті» жінки, які вдень займалися крадіжками та жебрацтвом, а ввечері поверталися до нічліжного будинку [10, с. 8].

І все ж таки, оглядаючи той складний період, маємо відзначити, що боротьба з алкоголізмом у Харкові привела до позитивних зрушень. Вживалися дійові адміністративні заходи, ширилася антиалкогольна пропаганда. Розгорнулася діяльність мережі наркодиспансерів. Запроваджувалося примусове лікування алкоголізму. Був створений перший витверезник. До антиалкогольної діяльності активно долучалися комсомол, інші громадські організації. Мабуть, не всі ці заходи були виправданими з точки зору дотримання демократичних норм, але вони демонстрували прагнення більшовицької влади і громадськості, що її підтримувала, остаточно позбутися алкоголізму.

Список використаних джерел

1. Проблема алкоголізму в Україні / Електронний ресурс: Режим доступу <http://smolenskaya8.org.ua/index.php/uk/artikle/79-alko>
2. Дані опитування Українського інституту соціологічних досліджень ім. Яременко / Електронний ресурс: Режим доступу http://cmxu.org/index.php?option=com_content&view=article&id=66:alkogol&catid=25:social&Itemid=84
3. Державний архів Харківської області. – Ф.Р-203. – Оп.1. – Спр.918. – Арк.59.
4. Яров С.В. К вопросу о причинах роста алкоголизма в 1920–х годах / С.В. Яров // Трезвый мир. – 2008. – 21 авг.
5. Панин С.Е. Социологический журнал. – 2002. – №4. – С.92–102.
6. Несмелов Ф. Разумные сбережения вместо безрассудных трат на самогон // Ф.Несмелов // За тверезість. – 1928. – №4. – С.2.
7. Боротьба з пияцтвом та алкоголізмом у 20–30-х роках ХХ століття / Електронний ресурс. Режим доступу: http://narcotics.su/alkogolism_borba.html
8. Похлѣбкин В.В. История водки / В.В. Похлѣбкин. – 2-е изд., испр. и доп. – Новосибирск: Рус. беседа, 1994. – 256 с.
9. Лифшиц Я.И. Алкоголь и труд. / Я.И. Лифшиц. – Х.: б. в., 1927. – 34 с.
10. Вікторов В. На задворках жизни / В.Вікторов // За тверезість. – 1928. – №4. – С.7–8.
11. Левина Н.Б. Рабочая молодежь и антиалкогольное движение / Н.Б. Левина // Трезвый мир. – 2008. – 21 авг.
12. Діти п'ють // Харківський Пролетарій. – 1929. – 18 серпня.
13. Водозазкий К. Порядок в ідальні №22 ХЦРК / К.Водозазкий // За тверезість. – 1930. – №6. – С.16.
14. Галін В. Алкоголь – ворог трудящих / В.Галін – Х.: б. в., 1931.
15. Лучін О.М. Алкоголь і побут / О.М. Лучін. – Х.: б. в., 1930. – 27 с.
16. Увага! // За тверезість. – 1929. – №14. – С.3.
17. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Про заходи до обмеження торгівлі спиртними напоями» // За тверезість. – Х., 1929. – №14. – С.6.
18. Полінський Б. Геть п'яне свято – великдень! / Б.Полінський // За тверезість. – 1930. – №7. – С.6.
19. Водозазкий К. Геть релігійний дурман та пияцтво / К.Водозазкий // За тверезість. – 1930. – №7. – С.5.
20. М'якшин Г. Попи й пияцтво / Г.М'якшин // За тверезість. – 1929. – №20. – С.4–6.
21. Вікторов В. Смерть на вулиці / В.Вікторов // За тверезість. – 1928. – №4. – С.8.

22. Мережа наркодиспансерів в Харкові // За тверезість. – 1929. – №15. – С.16.
23. Лієва. Рієсмогоилу пияцтву / Лієва // За грамоту. – 1929. – №6. – С.14.
24. Губергріц Д. Чи можна вилікувати алкоголізм / Д.Губергріц // За тверезість. – 1929. – №17. – С.5–7.
25. Барський А. Про примусове лікування алкоголіків / А.Барський // За тверезість. – 1929. – №23. – С.8–11.
26. Ліфшиц Я.І. Проект нового закону / Я.І. Ліфшиц // За тверезість. – 1930. – №6. – С.8–9.
27. Розенберг Д. Кіно на протиалкогольному фронті / Д.Розенберг // За тверезість. – 1929. – №21. – С.7.
28. Витверезник у Харкові // За тверезість. – 1930. – №3. – С.7.
29. Неймер Л. Витверезник / Л.Неймер // За тверезість. – 1931. – №1. – С.8–9.
30. Бродський. Резолюція, що її ухвалив протиалкогольний осередок заводу ДЕЗ 15 грудня 1929 року / Бродський // За тверезість. – 1929. – №23. – обкл.
31. Овчаренко П. Про роботу витверезувальні / П.Овчаренко // За тверезість. – 1932. – №3–4. – С.4.
32. Демочко Г.І. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2011. – 249 с.
33. Вікторов В. Вони не винні / В.Вікторов // За тверезість. – 1928. – №1. – С.3.